

PAULINA SIKORA-KRIZHEVSKA

 <https://orcid.org/0000-0003-1395-7912>

Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Literatury i Kultury Rosyjskiej

ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź

e-mail: paulina.sikora@uni.lodz.pl

„Cała Rosja to nasz Sade”. O poetach spod pomnika Majakowskiego

“All Russia is our Sade.” On the Poets from the Mayakovsky Monument

Abstract

The essay deals with the verdict issued in Russia in December 2023 over the case of three poets: Artyom Kamardin, Egor Shtovba and Nikolay Daineko, arrested for participating in Mayakovsky readings and reciting anti-war poems in September 2022. The author explains the context of the situation by describing the Mayakovsky reading events conducted since 2009 at the Mayakovsky monument on Triumphal Square in Moscow, as well as its genesis — the Mayakovsky readings, taking place from 1958 to 1961. Recalling the memories of the participants of the first campaign, contained in Lyudmila Polikovskaya's book *My predchuvstviye... predtecha... Ploshchad' Mayakovskogo 1958–1965* and fragments of interviews with her contemporary supporters, the author examines in what ways contemporary readings resembled the original and how they differed from it. The starting point for essayistic reflections on the situation of detained poets is Dmitry Bykov's article *All Russia is our Sade* on sadomasochism in Russian culture and Mikhail Yampolsky's book *Park kul'tury: Kul'tura i nasiliye v Moskve segodnia*, which describes the relations between culture, politics and violence in contemporary Russia. The author notes that perhaps the poets' greatest offense was an attempt to practice politics as defined by Jacques Ranciere, i.e. introducing the voice of new entities into the community and making visible what was not visible before. At the essay's conclusion, the author quotes from a poem by Artyom Kamardin that started the criminal case.

Artyom Kamardin; mayakovsky readings; contemporary russian poetry; activist art; culture and politics

Więzienie za wiersze

W grudniu 2023 roku wydano wyroki siedmiu lat kolonii karnej oraz pięciu i pół roku więzienia dla Artioma Kamardina i Jegora Sztowby. Obaj to rosyjscy poeci i aktywiści, aresztowani 25 września 2022 roku za recytację antywojennych wierszy podczas akcji „majakowskie odczyty” (Маяковские чтения) pod pomnikiem Włodzimierza Majakowskiego na Placu Triumfalnym w Moskwie. Trzeci oskarżony w tej sprawie, poeta Nikołaj Daineko, po przyznaniu się do winy otrzymał łagodniejszy wyrok — czterech lat kolonii karnej o ogólnym rygorze. Oficjalnie mężczyźni skazani zostali za „nawoływanie do nienawiści” (art. 282 Kodeksu Karnego Federacji Rosyjskiej) i „zagrożenie bezpieczeństwu państwa” (art. 280 ust. 4 KK FR). Ten ostatni przepis wprowadzono do prawa rosyjskiego w lipcu 2022 roku, „[ż]eby walczyć ze szpiegostwem, zdradą stanu i współpracą z obcymi państwami” (Bryc 2024, b.s.). Młodzi poeci byli pierwszymi osobami oskarżonymi na jego podstawie. Pierwszymi aresztowanymi za recytowanie wierszy pod *majakiem*¹ w putinowskiej Rosji, ale nie pierwszymi w historii kraju.

Tradycja majakowki

Cykliczne, comiesięczne spotkania poetów na Placu Triumfalnym rozpoczęte 23 sierpnia 2009 roku przez grupę twórczą „K-Front” (К-Фронт) oraz artystę i aktywistę Matwieja Kryłowa miały na celu wskrzeszenie tradycji „majakowskich odczytów” z lat 1958–1961. W lipcu 1958 roku na placu (ówcześnie Majakowskiego) odsłonięto pomnik poety. Po oficjalnej ceremonii, podczas której uznani radzieccy poeci czytali swoje wiersze, część publiczności włączyła się do spontanicznego recytowania wierszy Majakowskiego, zainicjowanego przez jedną ze stojących w tłumie osób². W tak nieoczekiwany sposób utworzyła się grupa, która regularnie spotykała się pod pomnikiem, żeby czytać wiersze zapomnianych i represjonowanych poetów oraz swoje własne. Czasami spotkania przeradzały się w dyskusje o literaturze i sztuce. Powstało coś w rodzaju klubu, który władze (przede wszystkim w związku z krążącymi po mieście słuchami o planowaniu przez członków grupy zamachu na Nikitę Chruszczowa) uznały za niebezpieczny i zlikwidowały wiosną

¹ *Majak* to potoczna nazwa pomnika Włodzimierza Majakowskiego w Moskwie. W języku rosyjskim to słowo oznacza również latarnię morską.

² Tak żywa reakcja publiczności na odsłonięcie pomnika Majakowskiego wiązała się z ogromną popularnością w latach 50. XX wieku zmarłego w 1930 roku poety i jego futurystycznych wierszy.

1961 roku. Aresztowani na Placu Majakowskiego 14 kwietnia 1961 roku poeci zostali skazani na pobyt w obozie: Ilja Bokszejn na pięć lat, Eduard Kuzniecowa i Władimir Osipow — na siedem. Inni organizatorzy i sympatycy *majakowki* w ciągu kolejnych lat trafiali do więzień i na przymusowe leczenie psychiatryczne.

Doświadczenia i wspomnienia uczestników tamtych wydarzeń, nazwiska, biogramy i dokumenty zebrała i opisała pracownica Memoriału Ludmiła Polikowska³, której książkę *My przedczuwstwie... prieditiecza... Płoszczad' Majakowskiego 1958–1965* [Jesteśmy przeczućmi... zwiastunem... Plac Majakowskiego 1958–1965]⁴, opublikowaną w 1996 roku, dziś można czytać jak encyklopedię *majakowki*. Polikowska oddaje w niej głos nie tylko organizatorom pierwszych spotkań, ale także tym, którzy próbowali przywrócić tradycję odczytów jeszcze w 1965 roku. Ówczesna akcja będąca próbą wskrzeszenia „majakowskich odczytów” utrzymała się zaledwie pięć miesięcy i zakończyła wraz z wprowadzeniem do Kodeksu Karnego artykułu 190-3, zabraniającego publicznych wystąpień na ulicach i placach. 28 września 1965 roku spotkanie poetów przerwały siły porządkowe, a jeden z organizatorów, Władimir Batszew, został dotkliwie pobity. Poezja wróciła pod pomnik dopiero po czterdziestu czterech latach.

Poeci i protest

Współczesnych młodych poetów z ich poprzednikami łączyło dążenie do swobody wypowiedzi oraz możliwość prezentacji swoich tekstów i dyskusji o nich poza sztywnymi ramami cenzury. Podstawowymi zasadami nowej *majakowki* od początku były wolność, aktualność i dostępność. Na stronie akcji w LifeJournal już ponad dekadę temu organizatorzy pisali:

Nie dzielimy poetów na „znanych” i „nieznanych”, „poczytalnych” i „niepoczytalnych”, „modnych” i „staromodnych” — i nawet na „poetów” i „nie-poetów”. Naszym zadaniem jest łączenie, ważny jest dla nas każdy głos, każde słowo!⁵

Filolog Andriej Zorin w podsumowaniu książki Polikowskiej pisał, że wartość wierszy z Placu Majakowskiego „[...] polega na absolutnej adekwatności wobec swoich zadań i realizującej się w nich percepcji czasu [historycznego — P. S.-K.]”⁶ (Zorin 1997: 327). To samo powiedzieć można o tekstach uczestników współczesnej akcji. „Majakowskie odczyty” wpisują się w konsekwentnie zwalczany w Rosji XXI wieku nurt aktywizmu

³ W 2017 roku wiedzę o pierwszych „majakowskich odczytach” zaczęła zbierać i propagować w formie wykładów i dokumentalnych projektów teatralnych również grupa historyków i filologów: Artiom Badienkow, Dmitrij Jermolcew, Giennadij Kuzowkin, Marina Szczukina i Jewgienija Wieżlan.

⁴ Jeśli w bibliografii nie odnotowano inaczej, ten i kolejne tytuły oraz cytaty przetłumaczone są przez autorkę eseju.

⁵ „Мы не разделяем поэтов на »известных« или »неизвестных«, »вменяемых« и »невменяемых«, »модных« или »старомодных« — и даже на »поэтов« и »непоэтов« не разделяем. Наше дело — объединять, нам важен каждый голос, каждое слово!”. Ze strony: k-front.livejournal.com [dostęp: 26.11.2024].

⁶ „Их достоинство в абсолютной адекватности своим задачам и воплотившемуся в них ощущению времени”.

artystycznego⁷, który różni się od sztuki politycznej lub krytycznej tym, że nie służy wyłącznie krytyce struktur społecznych i politycznych, a ma za zadanie powodować zmiany (zob. Serafini 2018: 2). Zmianą, pewnym naruszeniem w stosunku do narzuconych przez władzę zasad, było w przypadku „starych” i „nowych” odczytów już samo stworzenie przestrzeni do otwartej wypowiedzi politycznej.

Jeden z organizatorów pierwszej *majakowki*, Władimir Bukowski, w późniejszych latach znany przede wszystkim jako obrońca praw człowieka, pisarz i publicysta oraz autor autobiograficznej książki *I wozwraszczajetsia wietier...* [I wraca wiatr...], w której opisuje wydarzenia z Placu Majakowskiego, tak wspominał tamte akcje:

To był czas, kiedy swoboda twórcza, problemy sztuki i literatury stały się centralne w życiu społeczeństwa, a największymi rewolucjonistami okazali się artyści-nonkonformiści, „formaliści” itd. [...] Walczyliśmy o rzeczywistą wolność twórczą i nie przypadkiem później wielu z nas dołączyło do ruchu obrony praw człowieka: Galanskow, Chaustow, Osipow, Edik Kuzniecowa i wielu innych — wszyscy poznaliśmy się na *majaku*⁸.

(Bukowskij 1997: 10–11)

Mimo wielu podobieństw do pierwowzoru rozpoczęte w 2009 roku odczyty nie przypominały aktu rekonstrukcji (*reenactment*), mającego na celu utrzymanie przy życiu dawnej tradycji w niezmienionej formie i stwarzającego poczucie cofnięcia się w czasie na wzór „żywej historii” (*living history*) (zob. Schneider 2011: 2). Ich sens tkwił w oparciu się na dawnym formacie i wykorzystaniu go zgodnie z duchem czasu, stąd też występom uczestników często bliżej choćby do rapu lub performance’u niż tradycyjnej deklamacji wiersza. W wywiadzie dla periodyku „Nowaja gazieta” z 2019 roku, poświęconemu nowej *majakowce*, Artiom Kamardin mówił:

Sukcesja jest ważna, niewątpliwie. Jest ona szczególnie aktualna na tle tego, jak nasz kraj stacza się w ciemną radziecką przeszłość z cenzurą i niedorzecznymi zakazami. Ale ważne, żeby nie „cosplayować” poprzedników, a szukać nowych możliwości, nowych sposobów interakcji ze światem. Właśnie dlatego format online nigdzie nie zniknie. Nawet jeśli całkowicie obłożą cenzurą internet, uciekniemy w deep („głęboką Sieć” od ang. *deepweb* — przypis autora [wywiadu w gazecie — P. S.-K.]). Możliwe, że stracimy część widowni, ale za to zwiększy się jej jakość, zaangażowanie, zainteresowanie⁹.

(*Wychodi k pamiatniku* 2019, b.s.)

⁷ Wśród najbardziej znanych opozycyjnych zespołów artystycznych w XXI-wiecznej Rosji wymienić można grupę „Wojna” (Война), „Pussy Riot” i „Babcia po pogrzebie” (Бабушка после похорон).

⁸ „Это было время, когда свобода творчества, проблемы искусства и литературы стали центральными в жизни общества, и самыми большими революционерами оказались художники-нонконформисты, поэты-»формалисты« и т.д.”

⁹ „Преемственность, безусловно, важна. Она особенно актуальна на фоне того, как наша страна скатывается в темное советское прошлое с цензурой и нелепыми запретами. Но важно не »коплек-

Nowym *majakowcom* udało się prowadzić akcję znacznie dłużej niż jej prekursorom, bo aż trzynaście lat (do 2022 roku). Podążając za wzorem poprzedników wydali oni zbiorek wierszy (*NATIE! Jubilejnyj sbornik Majakowskich cztienij*) oraz dwa numery czasopisma alternatywnej poezji „Lirika”. Prowadzili profile akcji w serwisach społecznościowych LifeJournal i vKontakte¹⁰. Stali się inspiracją dla entuzjastów poezji w innych miastach Rosji oraz za granicą, bowiem „majakowskie odczyty” zaczęto organizować w Krasnojarsku, Iwanowie, Jekaterynburgu, a nawet Londynie, Berlinie, Erywanii i Tbilisi. Akcja rozwinęła się i zyskała popularność. Niedługo jednak także i sankcje za twórczy bunt przybrały na sile.

Nowe oblicze systemowej przemocy

W odpowiedzi na ogłoszenie w Rosji 21 września 2022 roku częściowej mobilizacji na front toczącej się wojny z Ukrainą, *majakowkę*, która miała odbyć się 25 września, organizatorzy ogłosili jako „antymobilizacyjną”. Taki akt obywatelskiego nieposłuszeństwa¹¹, dokonany kilka miesięcy po wprowadzeniu do Kodeksu Karnego artykułu zabraniającego publicznych akcji i wypowiedzi dyskredytujących działania armii, musiał spotkać się z reakcją władz. Po czterdziestu minutach od rozpoczęcia spotkania na Plac Triumfalny przyjechała policja. Tego dnia zatrzymano łącznie siedem osób. Nazajutrz pracownicy służb specjalnych weszli do mieszkania Kamardina. Po przeszukaniu pobili współlokatorów poety, a na nim dokonali przemocy seksualnej (zob. *Amnesty International tribute... 2022*; Siwcowa 2022; Swietowa 2023). Całą akcję nagrali, a jej część udostępnili na kanale „112” w komunikatorze Telegram, gdzie pojawił się film, w którym Kamardin, ze śladami pobicia na twarzy, na kolanach przeprasza za wyrecytowany pod pomnikiem Majakowskiego wiersz „Zabij mnie, bojówkarzu!”¹² i wykrzywane przez niego słowa „Chwała Rusi Kijowskiej, Noworosjo — ssij!”¹³. Na tym samym kanale później pojawiły się podobne nagrania z Jegorem Sztowbą i Nikołajem Daineko, również przepraszającymi za tekst Kamardina (zob. *Organizowannaja priestupnaja grupa poetow 2023*; *Siem' let za antiwojennyje stichi... 2023*). Jak zauważają członkowie organizacji broniących praw człowieka, przemoc seksualna staje się praktyką coraz częściej stosowaną przez rosyjskie służby bezpieczeństwa (zob. Bryc 2024).

Rosyjski pisarz i publicysta Dmitrij Bykow, komentując sprawę młodych poetów w programie prowadzonym przez siebie na antenie opozycyjnego radia „Echo

---

ить« предшественников, а искать новые возможности, новые способы взаимодействия с миром. Именно поэтому, кстати, онлайн-формат никуда не денется. Даже если нам полностью цензурируют интернет, уйдем в дип (>глубокую Сеть«, от англ. deepweb — Прим. автора). Возможно, потеряем в количестве аудитории, зато улучшится ее качество, вовлеченность, заинтересованность».

¹⁰ Adres strony: m.vk.com/mayakovskie?offset=10&own=1 [dostęp: 26.11.2024].

¹¹ Należy zaznaczyć za Hanną Arendt (zob. 1999: 172) i Johnem Rawlsem (zob. 1994: 503), że nieposłuszeństwo obywatelskie nie zakłada użycia przemocy. Niezależnie od pokojowego charakteru samej akcji część uczestników *majakowki* w wygłaszanych podczas odczytów tekstach uciekała się jednak do przemocy słownej.

¹² „Убей меня, ополченец!”

¹³ „Слава Киевской Руси, Новороссия — соси!”

Z powodu swoich prowokacyjnych zachowań Artiom Kamardin został usunięty z funkcji koordynatora „majakowskich odczytów” już w sierpniu 2021 roku, o czym poinformowano na profilu akcji w serwisie vKontakcie w poście z 2 sierpnia 2021 roku.

Moskwy”¹⁴, stwierdził, że współczesny sposób sprawowania władzy w Rosji odpowiada modelowi sadomasochistycznemu, ukształtowanemu przez władzę totalitarną, która wszelkiego rodzaju represje i tortury prezentuje jako wyraz miłości do swoich obywateli. Odwołał się przy tej okazji do swojego artykułu poświęconego fenomenowi BDSM w kulturze rosyjskiej *Cała Rosja to nasz Sade* z 2008 roku, w którym pisał:

Pora pewnie i Rosjanom pomyśleć, skąd u nich taki pociąg do represyjnego seksu i pragnienie poddania się zakazom na dowolnym polu, te poszukiwania wroga, rusofoba, uwodziciela i truciciela, to wieczne przekonanie, że gwałci ich cały pozostały świat i namiętne pragnienie pewnego razu zgwałcić go tak, żeby zapamiętał. Myślę, że dobra psychoanaliza może poradzić sobie z tym kompleksem — przecież nekrofilia jest, przede wszystkim, wyrazem słabości. Martwego nie trzeba namawiać i mu dogadzać i w ogóle jest z nim łatwiej. Tak samo jak z unieruchomionym społeczeństwem, w którym wszyscy żyjemy¹⁵.

(Bykow 2008, b.s.)

Zachodzące we współczesnej Rosji procesy opisał z perspektywy antropologii filozoficznej Michaił Jampolski. W swojej książce *Park kultury: Kultura i nasilije w Moskwie siegodaya* [Park kultury: kultura i przemoc w Moskwie dzisiaj] zauważył on, że despotyczne zniszczenie polityki, istniejącej dzięki konfliktowi różnych grup, nie pozwala wykrystalizować się ani utrzymać żadnej sile politycznej zagrażającej obecnemu porządkowi oraz służy sztucznemu tworzeniu wrogów i oponentów, jakoby zagrażających państwu. Z poczuciem zagrożenia i agresji ze strony innych wiąże się z kolei zwiększona identyfikacja z ofiarami represji oraz przekonanie o konieczności stosowania przemocy w obronie własnej (zob. Jampolskij 2018: 89). Konieczny do zaistnienia i utrzymania demokracji agonizm, czyli relacja, w której przeciwnicy uznają nawzajem swoją prawomocność oraz — mimo konfliktu — postrzegają siebie jako przynależnych do tego samego zrzeszenia politycznego i dzielących to samo uniwersum symboliczne (zob. Mouffe 2008: 35), zastąpiony został przez antagonizm my/oni, zakładający słuszność wyłącznie jednego poglądu na kształt życia społecznego.

W takich warunkach sztucznie wytworzonej apolityczności nie ma miejsca na sprzeciw. Zdaje się więc, że największym przewinieniem poetów z Placu Majakowskiego, niezależnie od prowokacyjnego wydźwięku wierszy Artioma Kamardina, była próba uprawiania polityki polegającej na wprowadzeniu do wspólnoty „[n]owych podmiotów i przedmiotów, uwidacznianiu tego, co nie było widoczne, oraz na ujmowaniu jako isto-

¹⁴ Program z 29 września 2022 roku. Adres strony internetowej z nagraniem: echofm.online/programs/odin/odin-s-dmitriem-bykovym [dostęp: 26.11.2024].

¹⁵ „Вероятно, пора и россиянам задуматься, откуда в них эта тяга к репрессивному сексу и желание предаться запретительству на любом поле, эти поиски врага, русофоба, соблазнителя и отравителя, эта вечная убежденность в том, что их насилует весь остальной мир, и страстное желание однажды изнасиловать его так, чтобы мало не показалось. Думается, внятный психоанализ способен справиться и с этим комплексом — ибо некрофилия есть прежде всего показатель слабости. Мертвого не надо уговаривать и убажывать, и вообще с ним легче. Как и со стабилизированным обществом, в котором мы все живем”.

ty mówiące tych, którzy byli postrzegani jako hałaśliwe zwierzęta” (Rancière 2007: 25). Tym, którzy dzisiaj próbują włączyć się w polityczną debatę, pozostają dwie drogi: areszt lub emigracja. Ta druga, również będąca formą sprzeciwu i próbą odzyskania sprawczości przez część rosyjskiego społeczeństwa, oceniana jest jako jeden z największych odpływów ludności w historii kraju — według różnych szacunków obejmujący od ośmiuset tysięcy do miliona obywateli (zob. Rawski 2024) — i staje się już przedmiotem badań naukowych i raportów (zob. Roman-Rawska 2024; Domańska 2023).

Nasz Sade

Deformacja systemu parlamentarnego oraz restrykcyjne ograniczenie wolności słowa musiały doprowadzić do przybierających gwałtowne formy konfliktów antagonistycznych także w polu sztuki i literatury. Stroną atakującą stali się więc artyści dążący do politycznego (w rozumieniu Rancierowskim) uregulowania konfliktu i nowego podziału władzy. Akty nieposłuszeństwa obywatelskiego oraz antysystemowa przemoc (o której pisał Jampolski za Jeanem Baudrillardem), potrzebne są z kolei dla usprawiedliwienia wzrostu represyjnych tendencji w systemie państwowym (zob. Jampolski 2018: 77). W tym sensie wszelkie stosowane przez artystów rosyjskich formy kontestacji pozostaną uwikłane w opisane przez Bykova relacje sadomasochistyczne: zarówno ze względu na świadomość nieuchronności kary, jak i — w przypadku bardziej radykalnych form oporu — powielanie aktów przemocy (najczęściej słownej). Choć nie proponują one drogi wyjścia z antagonizmu, są ważnym wskaźnikiem sprzeciwu społecznego. Zdaje się, że za podsumowanie najlepiej posłużą więc fragmenty opublikowanego w 2015 roku i kluczowego w sprawie karnej *majakowców* wiersza Artioma Kamardina.

Artiom Kamardin

Zabij mnie, bojówkarzu!

Zabij mnie, bojówkarzu!

Z państwowego budżetu psy ci lufę wydadzą.

Zabij mnie, bojówkarzu!

Zostań ręką sprawiedliwości.

W końcu — ja to nie człowiek! W żyłach płynie mi łajno!

Zabij mnie, bojówkarzu!

Bądź biczem bożym!

Przecież nie jestem patriotą... albo pysk mam nierasowy.

[...]

Zabij mnie, ochotniku!

Odstrzelaj czarne owce.

Pomścij ukrzyżowanego chłopca!

Wybaw ode mnie Ojczyznę!

Bądź bohaterem!

Zabij mnie, ochotniku!

Twój prezydent cieszy się z twoich wyników.

Rozerwij mnie na strzępy!
Wdeptcz w błoto!
Rosyjska wiosna puściła już pędy!
Nie czekaj! Zabij mnie, miernoto!
Przecież tak tego pragniesz...

Bo kiedy ty walczyłeś o Donbas,
Ja bzykałem twoje córki,
A trzyletniemu synowi sprzedawałem spice¹⁶.

(Kamardin 2015, b.s.)

¹⁶ „Убей меня, ополченец! / Ствол тебе купят менты из бюджетных денег. / Убей меня, ополченец! / Стань десницей карающей. / Я же не человек! Дерьмо течет в моих венах! / Убей меня, ополченец! / Будь бичом Божиим! / Ведь я не патриот... а может просто не вышел рожей. / [...] / Убей меня, доброволец! / Отстреливай белых ворон. / Отомсти за распятого мальчика! / Спаси от меня Родину! / Стань героем! / Убей меня, доброволец! / Твой президент будет тобою очень доволен. / Разорви меня в клочья! / Втопчи в грязь! / Русской Весны распустились почки! / Не медди! Убей меня, мразь! / Ты же так этого хочешь... / Ведь пока ты воевал за Донбасс, / Я трахал твоих дочек, / А трехгодовалому сыну продавал спайс”.

Bibliografia

- Amnesty International* *triebujet rassledowanija soobszchenij ob iznasilowanijach i pytkach policejskimi rossijskogo antiwojennogo aktiwista Artiom Kamardina* (2022), Amnesty International, eurasia.amnesty.org/2022/09/27/amnesty-international-trebuuet-rassledowaniya-soobshhenij-ob-iznasilovanii-i-pytkah-policejskimi-rossijskogo-antivoennogo-aktivista-artiyoma-kamardina [dostęp: 22.11.2024].
- Arendt Hannah (1999), *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, przeł. A. Łagodzka, W. Małej, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Bryc Agnieszka (2024), *Za wiersze do więzień i kolonii karnych. Krytycy Kremla nie mogą spać spokojnie*, „Polityka”, 7 stycznia, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2240735,1,za-wiersze-do-wiezien-i-kolonii-karnych-krytycy-kremla-nie-moga-spac-spokojnie.read [dostęp: 22.11.2024].
- Bukowski Władimir (1978), *I wozwraszczajetsia wietier*, www.vehi.net/samizdat/bukovsky.html [dostęp: 22.11.2024].
- Bukowski Władimir (1997), *Gajd-park po-sowietski* [w:] L. Polikowskaja, *My przedczuwstwiye... priedtiecz... Płuszczad' Majakowskogo 1958–1965*, Znamia, Moskwa.
- Bykow Dmitrij (2008), *Wsia Rossija — nasz Sad*, „Russkaja żyzn” nr 28, pub.wikireading.ru/58559 [dostęp: 22.11.2024].
- Domańska Maria (2023), *Rosyjska emigracja polityczna nowej fali w Niemczech. Struktury, działalność, perspektywy*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa, www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport-OSW_Rosyjska-emigracja-w-RFN_net_0.pdf [dostęp: 22.11.2024].
- Jampolskij Michaił (2018), *Park kultury: Kultura i nasilije w Moskwie siegodnia*, Nowoje izdatielstwo, Moskwa.
- Kamardin Artiom (2015), *Ubiej mienia, opolczeniec*, stihi.ru/2015/02/28/4679 [dostęp: 22.11.2024].
- Mouffe Chantal (2008), *Polityczność. Przewodnik krytyki politycznej*, przeł. J. Erbel, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Organizowannaja priestupnaja gruppa poetow* (2023), Medusa Project SIA, meduza.io/feature/2023/03/15/organizovannaya-prestupnaya-gruppa-poetov [dostęp: 22.11.2024].
- Polikowskaja Ludmiła (1997), *My przedczuwstwiye... priedtiecz... Płuszczad' Majakowskogo 1958–1965*, Znamia, Moskwa.
- Rancière Jacques (2007), *Estetyka jako polityka*, przeł. J. Kutyla, P. Mościcki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Rawls John (1994), *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rawski Tomasz (2024), *Kilka uwag o rosyjskiej (anty)wojennej migracji*, „Respublica” nr 2.
- Roman-Rawska Katarzyna (2024), *(In)visible Russian (Anti)war Migration. Report on the Conference*, iaepan.edu.pl/wp-content/uploads/2024/06/ConferenceReport.pdf [dostęp: 22.11.2024].
- Schneider Rebecca (2011), *Performing Remains. Art and War in Times of Theatrical Reenactment*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.
- Serafini Paula (2018), *Performance action: The politics of art activism*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.

- Siem' let za antiwojennyje stichi. Sud wynies prigowor uczestnikom Majakowskich cztienij* (2023), „BBC News”, www.bbc.com/russian/articles/cm50191lzdgo [dostęp: 22.11.2024].
- Siwcowas Sasza (2022), „*To, chto bylo s Artiomom — slyshat. Niewozmožno bylo nie slyshat*”, Medusa Project SIA, meduza.io/feature/2022/09/27/to-chto-bylo-s-artemom-slyshal-nevozmozhno-bylo-ne-slyshat [dostęp: 22.11.2024].
- Swietowa Zoja (2023), „*Pierwoje wriemia nie pokidalo oszczuszczenije, chto ja popal w knigu*”, „Nowaja gazieta”, 18 maja, novayagazeta.ru/articles/2023/05/18/pervoe-vremia-ne-pokidalo-oshchushchenie-chto-ia-popal-v-knigu-media [dostęp: 22.11.2024].
- Wyhodi k pamiatniku* (2019), „Nowaja gazieta”, 14 października, novayagazeta.ru/articles/2019/10/14/82340-vyhodi-k-pamyatniku [dostęp: 23.11.2024].
- Zorin Andriej (1997), *Siekta piatidiesiatnikow* [w:] L. Polikowskaja, *My przedczuwstwije... przedtieczna... Płuszczad' Majakowskogo 1958–1965*, Znamia, Moskwa.

